

Soğdların Turfan Bölgesindeki Yerleşimleri ve Ticari Kolonileri

Settlements and Commercial Colonies of Sogdians in the Turfan Region

İbrahim ONAY^{1*}

^{1*}Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Çankırı, Türkiye

***Sorumlu yazar/
Corresponding author:**
ibrahimonay@karatekin.edu.tr

Başvuru/Submitted: 26.11.2024
Kabul/Accepted: 12.04.2025

Atıf/Cite as:
Onay, İ. (2025). Soğdların Turfan bölgesindeki yerleşimleri ve ticari kolonileri, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(1), 272-286.

Öz

Amaç: Bu çalışma İpek Yolu tarihinin önemli tüccar topluluklarından biri olan Soğdların, Doğu Türkistan'da bulunan Turfan bölgesindeki yerleşimlerinin tarihini ve buradaki ticari kolonilerinin gelişimini göstermeyi amaçlamaktadır. Bu bölgenin ticari hayat içerisindeki yeri ve burada yaşayan Soğdların diğer İranî topluluklarla, Çinlilerle ve Türklerle olan ilişkileri gösterilmeye çalışılacak, Türk tarihine olan etkileri de değerlendirilecektir.

Yöntem: Konuyla ilgili olarak Turfan bölgesinin İpek Yolu ticari ağı üzerindeki tarihsel gelişimi araştırılmış, bununla ilgili olarak Soğd topluluklarının bölgeye gelişi ve yerleşmesi konusunda, tarihi metinlerin çevirileri incelenmiştir. Yine bu saha ile ilgili arkeolojik bulgular da değerlendirilmiştir. Bu suretle elde edilen veriler çözümlenmeye çalışılmıştır.

Bulgular: Turfan bölgesi İpek yolu rotası üzerindeki en önemli üslerden biri konumunda olduğundan ticari ağların gelişime bağlı olarak ticaretle uğraşan yabancı toplulukları kendisine çekmiştir. Bölgenin stratejik ve ticari önemine binaen özellikle belli dönemlerden sonra tüccar toplulukların ve özellikle Soğdların bölgedeki etkinliklerinin arttığı arkeolojik ve yazılı metinlerin şahitliğinden anlaşılmaktadır.

Sonuç: Turfan bölgesi eski zamanlardan itibaren gelişen ticari ilişkilerin bir sonucu olarak Soğd toplulukların ticari koloniler kurdukları ve yerleştikleri en önemli güzergâhlardan biri haline gelmiştir. Çin topraklarında yaşanan siyasal ve askeri çatışmalar bu bölgeye çevreden yapılan göçlerin çoğalmasına ve nüfusun artmasına katkı sağlamıştır. Bazı Soğd topluluklar anavatanları olan Sogdiana bölgesini terk ederek buralarda yerleşmişler kendilerine ait yerleşimler-köyler kurmuşlardır. 8-9. yüzyıla kadar burası İpek Yolu tarihinin ve Doğu Türkistan ticaretinin en önemli üslerinden biri haline gelmiştir.

Özgünlük: Soğd tarihi çalışmaları, Türk tarihi çalışmalarına katkı vermesi nedeniyle de anlamlıdır. Soğdlar hakkındaki bilimsel çalışmalar son yıllarda artmakla birlikte yetersizdir ve bu konuda eksiklik olduğu görülmektedir. Turfan bölgesi, Soğd ve Türk tarih araştırmaları bakımından anlamlı ve önemli bir coğrafyadır.

Anahtar Sözcükler: Soğd, Turfan, Ticaret, Koloni.

Abstract

Aim: This study aimed to discuss the history of the settlements of the Sogdians, one of the important merchant communities in the history of the Silk Road, in the Turfan region in East Turkestan and the development of their commercial colonies there. The place of this region in commercial life and the relations of the Sogdians living here with other Iranian communities, Chinese, and Turks were tried to be demonstrated, and their effects on Turkish history were evaluated.

Method: Within the scope of the study, the historical development of the Turfan region on the Silk Road commercial network was investigated, translations of historical texts on the arrival and settlement of Sogdian communities in the region were examined. Related to this field some archaeological findings were also evaluated. In this way, the obtained data was tried to be analyzed.

Results: Since the Turfan region is one of the most important bases on the Silk Road route, due to the development of commercial networks, it attracted foreign communities engaged in trade. Due to the strategic and commercial importance of the region, it is understood from the archaeological and written texts that the activity of merchant communities, and especially the Sogdians increased in the region, especially following certain periods.

Conclusion: The Turfan region became one of the most important routes on which the Sogdian communities established and settled commercial colonies as a result of the developing trade relations since ancient times. Political and military conflicts on Chinese soil contributed to the increase of environmental migrations to this region and the consequent increase in population. Some Sogdian communities left their homeland, the Sogdian region, and settled there, establishing their own settlements and villages. Until the 8th-9th century, this place became one of the most important bases of Silk Road history and East Turkestan trade.

Originality: Sogdian history studies are also significant because they contribute to Turkish history studies. Although scientific studies on Sogdians have increased in recent years, it is seen that there is a deficiency in this regard. The Turfan region is a significant and important geography in terms of Sogdian and Turkish history studies.

Key Words: Sogdian, Turfan, Trade, Colony.

Giriş

Geçmişte, Soğdların ülkesi Amu-derya ile Sir-derya nehirleri arasındaki bölgeydi (Ögel, 2003, s. 188). Burası eski Farsçada Suguda, Yeni-Avesta Suğda olup Grek kaynaklarında Sogdioi (Sogdiano) olarak geçmekte ve ülkelerine de Sogdiana denilmekteydi (Taşağıl, 2009, s. 349). Soğdlar kadim çağda Perslere tabi ve İranî menşeli bir kavim olarak gösterilmekteydi (Barthold, 1966, s. 737). Müslümanlar ise, “Suğd” olarak söyledikleri kelimeyi, hem İran kökenli bu kavim hem de ülke adı olarak kullanmışlardı (Taşağıl, 2009, s. 349-350).

7. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Çinli Budist Hacı Hsüan- Tsang’a göre; Su-jab kentinden Chieh-hsiang-na devletine varıncaya kadar uzanan bölge Soğd adıyla anılmakta, burada yaşayan kişilere de Soğdlu denmekteydi. Dolayısıyla bir yabancı olan Hsüan- Tsang’ın gözünde, genellikle iki nehir arasında tarif edilen asıl Sogdiana’nın sınırları ötesine taşınmış ve Kuzey –doğudaki Chu Nehrine kadar olan bölge Soğdluların toprağı olarak kabul edilmekteydi (Mori, 1984, s. 345-347). Arap yazarlar ise genellikle Suğd’u coğrafik olarak daha küçük bir alan olarak tarif etmişlerdi (Frye, 1944, s. 15). 8. yüzyıldaki erken İslami dönemlerden itibaren Sogdiana bölgesi daralarak sınırlandırılmış bir alan olarak tarif edildi ve iki büyük şehrin etrafında merkezileşti. Bunlar Semerkant ve Buhara idi ayrıca Fergana vadisinin bir bölümü de buraya dâhildi. Sonraları ifade ettiği alan daha da daralmış ve Semerkant’ın periferinde yer alan küçük bir bölge olarak bahsedilmiştir (Walter, 2006, s. 4). Ülkelerinin coğrafi konumuyla da ilgili olarak Soğdlar iyi tüccarlar olmuşlardır. Ticari yollar ve özellikle İpek Yolu rotaları üzerinde hareket ederek kendi vatanları dışında ticari koloniler kurmuşlardır.

İpek Yolu tabiri ilk defa 1877 tarihinde Alman bilgini Ferdinand von Richthofen (1833-1905) tarafından kullanılmış, ondan sonra gerek Batı’da, gerekse Doğu’da yaygınlaşmıştır (Tezcan, 2014, s. 97). Ögel’in ifadeleriyle İpek Yolu ticaretinde en önemli unsur Soğd’lu tüccarlar olmuştur (Ögel, 2003, s. 188). Soğdlar, bu ticari ağın bir bölümünü oluşturan Doğu Türkistan bölgesinde de aktif idiler. Zira Çin ve Roma arasındaki ticaret yolunun Kuzey yolu başlıca; Turfan, Karaşar ve Kuça’ya dokunurken, Güney yolu ise; Yarkent, Hotan, Miran ve diğer merkezlerden geçmekteydi (Puri, 1979, s. 184). Kuzey İpek Yolu rotasından batıya, Tarım bölgesine doğru hareket edildiğinde, Hami’den sonraki ilk büyük vaha da Turfan idi (Bielenstein, 2005, s. 293)¹. Bu ise bölgenin ticaretle uğraşan halklar için uygun bir konumda olduğunu göstermekteydi. Ayrıca Turfan bölgesi zirai üretim için de son derece elverişli bir yerdi.

Bölgenin başlıca vahası durumunda olan Turfan, “Ölü Deniz” hariç Asya kıtasındaki en derin çukur olma özelliğine sahipti. Aynı zamanda karakteristik özellikleri ile de dikkati çekmekteydi. Bu özellikler ona üretim ve çoğaltma kabiliyeti sunmaktaydı (Stein, 1933, s. 26). Zira Turfan çukuru, ilkbaharda dört bir yanını çevirmiş dağların eriyen kar suları ile beslenerek tarıma son derece elverişli bir bölge olmuştu. (Baykuzu, 2015, s. 64). Tanrı Dağlarının zirvelerinde eriyen karların suları ile oluşan akıntı, vaha da oluşturulan sulama ağı sayesinde vadi boyunca gezmekteydi. Bu sulama sistemi, bölgeye bol suyla birlikte münbit topraklar sağlamaktaydı (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 13-14)².

¹ Coğrafik olarak Turfan çöküntüsü Doğu Türkistan bölgesinin doğu bölümünde, günümüzde Uygur Özerk Bölgesinde bulunmaktadır. Çevresi Kum-Dag, Chol-Dag ve Tanrı Dağlarının diğer dallarıyla çevrilidir. Turfan’ın alanı yaklaşık 50.147 kilometredir. İklimi oldukça kurudur fakat kavurucu sıcak, iyi ürünler yetişmesine yardım etmektedir (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 13-14).

² Turfan, büyük ve çukur bir bölgedir. Tanrı dağlarından inen sular ile yer altı suları, sık sık yol değiştirirler. Zamanla kuruma dolayısıyla birçok şehirler ile yerleşme alanları bırakılmış ve suların toplandığı yerlerde yeniden şehirler kurulmuştur (Ögel, 2015, s. 19).

Yine Turfan'ın etrafındaki dağ etekleri, hayvancılık açısından da bölgeyi seçkin hale getirmiştir (Baykuzu, 2015, s. 64). Bu sayede bozkırlarla kaplı konargöçer hayatın hemen yanı başında bulunan Turfan bölgesi, yerleşik hayatın ve zirai - ticari faaliyetlerle uğraşan toplulukların yaşam alanı olmuştur. Bu suretle bölge, buraya hâkim olmuş Türk topluluklarının çeşitli gerekçelerle buraya gelen Hint- İranî veya Çinli unsurlarla temas kurduğu yerlerden biri haline gelmiştir. Bu nedenle, Soğdlar dâhil olmak üzere çeşitli toplulukların bölgedeki varlıkları ve gelişimleri Türk tarih araştırmaları bakımından da önemlidir.

Turfan'ın Siyasi Tarihi ve Soğdların Yerleşmesi

Turfan sahasında Han Hanedanlığı (MÖ. 206-MS. 220) zamanında Ch'ü-shih diye adlandırılan bir devlet bulunmaktaydı ve bu devlet daha sonra Kao-ch'ang diye isimlendirildi (Bielenstein, 2005, s. 293). Han Hanedanlığının son dönemlerinde Çinli askerler Ch'ü-shih şehrinin önüne askeri garnizon için bir duvar ördüler. Bu duvara "yüksek ve güzel" anlamında Kao-ch'ang denmeye başlandı (Baykuzu, 2015, s. 62). MS. 220 yılında Çin'de Han Hanedanlığının yıkılmasından sonra ise büyük sayıda göçmen kuzey batıya doğru hareket etti. İpek Yolu'nun kuzey rotası üzerinde bulunan Turfan (Kao-ch'ang) ve Kuça en çok göç alan iki yer oldu (Hansen, 2012, s. 80-81). Buraya gerçekleşen göç dalgası Çin'i bölen savaşlardan kaçan insanlar tarafından gerçekleştirildi. 3. ve 4. yüzyıllarda Turfan'a yerleşimler devam etti (Hansen, 1999, s. 65).

Turfan, 3. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar bir asır boyunca Kansu'daki Liang-chou eyaletine bağlı bir idari merkez olarak kalmıştı (Baykuzu, 2015, s. 62). Bu dönemde Soğdlu tüccarlar, Çin'in kuzeybatısında bulunan Kansu bölgesindeki pek çok kasabada varlıklarını devam ettiriyorlar ve kendi anavatanları ile de iletişim kuruyorlardı. Kurdukları ticari ağ 4. yüzyıldaki kriz ortamlarında bile çalışmağa devam etmişti (Vaissiere, 2005, s. 70). Bunu Soğdlara ait Eski Mektuplardan anlayabiliyoruz. Soğdlara ait bu mektuplar, 1907 yılında Aurel Stein'in ikinci keşif seferi sırasında Dunhuang civarında keşfedilmiştir (Harmatta, 1979, s. 157-159). MS. 311-314 yılları arasına tarihlendirilen "Soğd Eski Mektupları", tüccar Soğdların, Kansu bölgesindeki varlıkları ve faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir.

Bu mektuplar, 4. yüzyılın başında Soğdlu tüccarların ticari kervanlarının Kansu'da Liang-chou temelli yapılandığını ve doğuda Luo-yang ile batıda Dunhuang arasındaki bölgede ticari operasyonlar gerçekleştirdiklerini göstermektedir (Xinjiang, 2013, s. 63). Soğdların, o dönem özellikle Kansu merkezli oluşturdukları ticari örgütlenmenin varlığı ve bu iktisadi ağın, İpek Yolu'nun önemli bir noktası olan Turfan sahasıyla da bağlantılı olması mümkündür. Zira Mektuplarda geçen Kc'n, Kc'n gibi yer ifadeleri konusunda, Reichelt buranın Turfan vahasındaki Kao-ch'ang olabileceğini düşünmektedir (Henning, 1948, s. 609-610). Helfen'e göre de; Eski Soğd Mektuplarında Kao-ch'ang, in Kç'an, okunuşu K.Chân olarak gözükmemektedir (Helfen, 1945, s. 76). Henning'e göre ise; bütün mektuplar bahse konu bu yerin, Dunhuang'ın doğusunda bir yerde konumlanmış olmasına işaret etmektedir (Henning, 1948, s. 609-610). Netice itibarıyla 4. yüzyıl başında Kansu'da örgütlenen Soğd ticari ağının bir parçasının Turfan'la bağlantılı olması mümkündür. Bu sayede özellikle İpek Yolu ticaretinin Kansu'daki gelişimine bağlı olarak, İranî ve Hintli tüccar unsurların Turfan bölgesindeki varlığı ve etkinliği de zamanla gelişmiştir. Yine Çin içerisindeki siyasi -askeri gelişmeler, Turfan bölgesinin farklı etnik gruplara mensup insanlardan göç almasına neden olmuştur. MS. 311-314 yıllarına ait Soğd Eski Mektuplarında bahsedilen önemli hadiselerden biri, Hunların Çin başkentlerini ele geçirmesidir.

4. yüzyılın başlarında Hun toplulukları, Çin başkentlerini ele geçirip insanları göçe mecbur bırakınca, en az Çin toprakları kadar Turfan da kültürel birçok değişikliğin etkisi altına girmiştir (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 16). Kansu'da Chang Shih, Önceki Liang Devletini (317-376) kurmuştur. Ayrıca Batı Bölgelerine bir keşif kuvveti göndermiş ve Batı Bölgeleri Yönetim Bürosu'nu kurmuştur. Kao-ch'ang şehri ele geçirilince 327 yılında burada bir komutanlık tesis edilmiştir (Baykuzu, 2015, s. 62). Kao-ch'ang Komutanlığı döneminde bölgenin askeri ve politik durumu Han ve Wei döneminde olduğu gibidir. Kao-ch'ang yönetimleri, sulama ağı konusunda son derece başarılı olmuşlar ve buna hayati önem vermişlerdir (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 16). Bu da bölgenin zirai açıdan gelişmesine katkı sağlamıştır.

Yine 4. yüzyılın ortalarına doğru Turfan'da ticaret kentlerinin yapılarında bir değişim yaşanmıştır. Böylece kent, Çin'in batısındaki tüccar kentlerin ortağı haline gelmiştir (Ögel, 2015, s. 405). Bu dönem İpek Yolu ticaretinin de geliştiği bir zamana işaret etmektedir. Kuzey Batı Çin ve Kao-ch'ang bundan sonra Kansu merkezli olan ve birbiri ardına gelen farklı Hanedanlıklar tarafından yönetilmiştir. Bunlar; Önceki Liang (317-376), İlk Ch'in (350-394), Son Liang (386-403), Batı Liang (400-421) ve Kuzey Liang'dır (397-439). Daha önce Liang bölgesiyle bağlantılı olan 5 farklı hanedanlık tarafından idare edilen Turfan bölgesi insanları açısından en etkili politik liderlik ve krallık Kuzey Liang'lar olmuştur (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 15)³. Esasen Kuzey Liang Devletinde (MS 397-439), Hsiung-nu (Hun) kökenli Chü-ch'ü'ler yönetici aile idiler (Eberhard, 1967, s. 111). Chü- ch'ü Meng Hsün tarafından kurulan bu devlet; Tabgaç, Batı Liang, Güney Liang, Batı Ch'in gibi bölgesel güçler karşısında tutunmaya çalışmıştı (Gömeç, 2011, s. 29-30). Ayrıca Kuzey Liang Devletinin başkentleri olan Chang-yeh (397-412) ve Kut-sang (412-439) şehirleri, Çin'den Batı

³ Bu dönemde Çinli olmayan boyların hâkimiyetine giren Turfan sırasıyla İlk Liang devleti (320-376), Tibet menşeli İlk Ch'in (350-394), yine Tibetli Son Liang (386-403), Batı Liang (400-421) ve en sonunda da Hunların Kuzey Liang Devletinin (396-439) eline geçmiştir (Baykuzu, 2015, s. 62).

Bölgeleri krallıklarına geçişte kilit noktası durumundaydı (Baykuzu, 2007, s. 37). Bu da ülkenin İpek Yolu üzerinde etkin olmasına, ticari hayattan kazanç elde etmesine ve Soğdlar gibi tacir unsurların bölgedeki etkinliklerini artırmasına imkân sağlamıştı.

Fakat 439 yılında Tabgaçlar, Kuzey Liang Devletini yıkıp başkent Kut-sang'ı ele geçirdiklerinde, burada ticari faaliyetlerde bulunan pek çok Soğdlu tüccarı tutsak aldılar (Shiratori, 1930, s. 31; Enoki, 1955, s.44). Kuzey Liang devleti yıkıldığında buradan kaçabilen Chü-ch'ü' ailesi ve etrafındakiler ise Turfan bölgesine taşındılar. Turfan bölgesindeki kazılarda elde edilen hâkimiyet unvanlarına ait bilgilerin bulunduğu bazı belgeler; bu periyotta bölgenin bozkır veya Çin kökenli krallara bağlı olduğunu göstermektedir (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 15). Dolayısıyla Turfan bölgesine yapılan göçlerin bir bölümünün Kansu'dan olduğu anlaşılmakta ve bunlar arasında Soğdluların da bulunmasının mümkün olduğu değerlendirilmektedir.

Turfan bölgesi, Hun soylu Chü-ch'ü klan ailesi ile ilgili son bölümü oluşturmaktadır (Soper, 1958, s. 143). Turfan'da 16 yıl tahtta kalan Chü ch'ü An-chou, 460 yılında Juan-juanların hâkimiyetine girene kadar da bölgede hüküm sürmüştür (Baykuzu, 2007, s. 203)⁴. Kendisi bilinmeyen bir nedenle Moğolistan'daki Juan- Juan konfederasyonuna karşı olmuştu. Neticede Juan- Juanlar, Kao-ch'ang'e saldıracak, burada Hunların kurduğu "Büyük Liang Krallığını" yok ettiler (Hansen ve Xinjiang, 2013, s. 284-285). Muhtemelen Hunların Turfan'daki pozisyonları ve güçlenmeleri, yakınları olan bozkır göçbelerini tehdit etmeye başlamıştı (Soper, 1958, s. 143). Böylece Hunlar, Turfan'da yaklaşık olarak yirmi yıl hâkim olduktan ve birçok Budist sanat eseri bıraktıktan sonra, Juan-juan'ların hâkimiyeti altına girdiler (Baykuzu, 2015, s. 61-62).

Çin kayıtlarında, Kao-ch'ang "Heping çağının başında (460) Juan Juanlar tarafından ilhak edildi. Ruru (Juan Juan), K'an Po-chou'ya yardım etmiş ve onu Kao-ch'ang kralı yapmıştır" denmekteydi (Hansen ve Xinjiang, 2013, s. 284-285). Bu değişiklik Kao-ch'ang kralının neden Juan –Juanların unvanı olan Yung-k'ang'ı kullandığını açıklamaktadır (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 17). Turfan'daki Krallık, görünüşte K'an Po-chou'nun yönetimindeydi fakat gerçekte Juan- Juan Kağanlığının kontrolü altında kalmıştı (Hansen ve Xinjiang, 2013, s. 284-285). Böylece Juan-Juanlar, yalnızca Dunhuang'ın batısındaki merkezi Asya topraklarını kontrol etmekle kalmamış, etkinliklerini Turfan Basın bölgesine kadar da genişletmişlerdi (Xinjiang, 2013, s. 28). Juan Juan kontrolü altındaki dönemde Turfandaki Soğdların faaliyetleri hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. Fakat Turfan kısa bir süre sonra Türk toplulukların yönetimi altına girecek ve Soğdlar kayıtlarda görülmeye başlanacaktır.

Bununla ilgili olarak, o dönemde Çin'deki Kuzey Wei devletinin hükümdarı Tai-wu, Juan – Juan'lara üç kez sefer düzenlemiştir. Juan Juanlar yenilgiye uğrayınca, yönetimi altındaki bazı kabileler bağımsızlıkları için harekete geçtiler. Bunlardan biri olan ve Kingan Dağlarından Kuzey Moğolistan'a kadar uzanan geniş sahada yaşayan Türk toplulukları olan Kanglılar da (Kao-ch'e'lar), Kuzey Wei (Tabgaç devletine) bağlandılar (Taşağıl, 2015, s. 106; Mori, 1984, s. 345). Söz konusu Kao-ch'e'ların çok sayıda boydan müteşekkil olduğu bilinmekteydi (Taşağıl, 2004, s. 29-30). Kao-ch'e, aynı zamanda Ting-lingler olarak da adlandırılmaktaydılar (Mori, 1984, s. 345)⁵.

Yaşanan süreçte; Kuzey Moğolistan'daki Kao-ch'elerin Fu-fu-lo kabilesi ile birlikte başka bazı kabileler batıya doğru harekete geçmiş ve batıya doğru gidenler Tanrı dağlarının güneydoğu eteklerine ve Kao ch'ang (Turfan)'a yerleşmişlerdi (Taşağıl, 2015, s. 106; Mori, 1984, s. 345). Bunların Juan-juan'lara isyanı ve onlardan ayrılımlarıyla birlikte Kao-ch'e konfederasyonu 487 yılında bozkırda bağımsız bir güç olarak ortaya çıktı (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 17)⁶. Kao-ch'e'lerin kralı, (Kanglı) A-fu-chih-lo, Kao-ch'ang Kralı Kan Shougoi ve erkek kardeşini öldürdü (Hansen ve Xinjiang, 2013, s. 285). Cungarya'da bağımsız bir Kanglı Devleti kurulduktan sonra Kanglı lideri, Turfan valiliğine Dunhuang şehrinden birini atadı. Bu suretle Çin'in ve Juan Juan'ların batıya açılan yolları Kanglı'ların eline geçmişti (Baykuzu, 2015, s. 62). Bu da Türk topluluklarının İpek Yolu'nun bu bölümünde, yani Turfan ve civarında yeniden hâkim olması anlamına gelmekteydi. Seçilen yöneticinin Kansu'da bulunan ve ticari açıdan gelişmiş olan Dunhuang şehrinden biri olması da ayrıca anlamlıdır.

Soğdların Turfan'da Görünürlüğünün Artması

İpek Yolu ticaretinin gelişmesi Soğdlu tacir unsurları Turfan ve Kansu bölgesine doğru çekerken, özellikle 3-4. yüzyıllar boyunca Kansu'da yaşanan tarihi süreçler Turfan bölgesinin buradan da göç almasına neden olmuştu. 5. yüzyıl boyunca Soğdların artan nüfusu nedeniyle, Turfan bölgesindeki varlıklarının ve iktisadi faaliyetlerinin belli bir güce ulaştığı değerlendirilebilir.

⁴ Eski şehir Kao-ch'ang yaklaşık olarak modern şehir Turfan'ın 40 kilometre doğusunda yerleşmiştir. Burası Büyük Liang'ın ilk merkezidir (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 16).

⁵ Moğolistan'daki Kanglı (Kao-ch'e) boylarından Fu-lo-fo ve diğerleri Tanrı dağlarının güney doğusuna gelerek Turfan'ı ele geçirdiler. Böylece bu civarda Kanglı boyları da görülmeye başlandı. Zaten bu bölge 3-4. yüzyıllar boyunca kronolojik olarak Kanglı ve Juan Juan, Töles ve Batı Gök- Türklerin yerleşim yeri olmuştu (Baykuzu, 2015, s. 66).

⁶ Juan Juan hükümdarı Tou-lun, Çin'deki Wei devletine sefer yapmak istediğinde Kanglı liderlerinden A-fu-chih-lo ona bu akının anlamsız olduğunu söyledi ise de Tou-lun dinlemedi. Bundan sonra A- fu-chih-lo kendisine bağlı olanlarla birlikte batıya gitti ve burada bağımsızlığını ilan etti (Taşağıl, 2015, s. 112).

Zira 487 yılında Turfan'da kurulan Fu-lo-fu Kao-ch'e (Kanglı) Devleti, Çin'deki Wei Devletiyle ticari ilişkiler tesis etmek istediklerinde, onlara gönderdikleri elçi Soğd kökenli bir tüccardı. Vaissiere'nin belirttiği üzere; Kao-ch'e ler tarafından gönderilen elçi Yüe-chu'nun ismi transkribe edildiğinde, onun Soğd kökenli olduğu anlaşılıyordu ve ismi Wat, "küçük fırtına" anlamlarına gelmekteydi (Vaissiere, 2005, s. 205). Esasen bu kişi bir "tüccar-elçi idi". Kao-ch'e kabilelerinin Kağanı, Wei sarayıyla işbirliği içerisinde olmayı amaçlayarak, ortak düşmanları olan ve bozkırın bu bölgesini domine eden Juan Juan'lara karşı, "hu tüccarlarının" hizmetlerini kullanmaktaydılar (Vaissiere, 2005, s. 205). Esasen Soğdlular, Taklamakan Çölü'nün her iki tarafında ticaret yapmışlar ve bu nedenle hareket halinde iseler de zamanla bir kısmı Turfan'da yerleşmişti (Hansen, 1999, s. 69). Böylece 5. yüzyılın sonlarında Turfan bölgesinde Soğdların hem ticari hem de siyasi açıdan görünür olduğunu ve zamanla daha etkin bir konuma yükseldiğini düşünmek mümkündür.

Yine bu dönemde Kao-ch'e'ler, başka bir Türk topluluğu olan Eftalitler tarafından yenilgiye uğratıldı ve Kao-ch'ang, kısa bir süre onların kontrolü altına girdi (Enoki, 1959, s.26). Fakat anlaşılan Kao-ch'e'lerin Turfan bölgesindeki etkinlikleri de bir süre daha devam etti.

500 yıllarına gelindiğinde Kao-ch'ang halkı, başlarındaki görevliyi indirerek kendi seçtikleri Ch'ü ailesinden birini başa getirerek, ertesi yıl Bağımsız Kao-ch'ang Devletini kurdular (502-640) (Baykuzu, 2015, s. 62). Bağımsız Kao-ch'ang Devleti kurulduğunda, burada yaşayan ve köken olarak Ch'ü-shih devletine (Che-shih) dayanan insanlar, sayıca az duruma düşmüştü. Artık Turfan, geniş miktarda yabancı yerleşimci ile dolu idi (Hansen, 1999, s. 65). Çinliler daha çok merkezi bölgelerdeki politik istikrarsızlıktan kaçarak buraya gelmişlerdi. Bölgeye gelenler arasında büyük ölçüde Soğdlu göçmenler de vardı. Bunlar özellikle Semerkant ve çevresindeki yerlerden gelmişlerdi (Hansen ve Xinjiang, 2013, s. 282-283). Onlar, topluluklarını vaha boyunca yerleştirdiler ve kazancı takip ettiler. Yine Turfan'da bağımsız Kao-ch'ang Devleti kurulmadan önce, buradaki Hint kültürüne ait nitelikler de büyük ölçüde son bulmuştu (Hansen, 1999, s. 71). Dolayısıyla Turfan'da Soğdların ve Soğd yerleşimcilerin etkisi özellikle 500 yılından sonra arttı (Hansen, 1998, s. 3).

Gök-Türk Döneminde Kao-ch'ang ve Tüccar Soğdlar

Bölge üzerinde konargöçerlerin ve özellikle Türk topluluklarının etkinliği her zaman göze çarpmaktaydı. Tarihsel olarak Kao-ch'ang de çok zengin ve gelişmiş bir yer olduğundan sürekli olarak konargöçer toplulukların hâkimiyetleri altına girmişti (Shimazaki, 1974, s. 108) Zira burası, büyük ticaret yollarının üzerinden geçtiği bir ziraat ve ticaret merkeziydi. Geçmişte Turfan Kralı bir "tüccar kentinin kralı olduğundan kendi iç politikasına değil; Çinliler ile Hunlar arasında bir denge siyasetine değer vermişti (Ögel, 2015, s. 19). Hunlar, Yen-ch'i (Karaşar) bölgesinde "T'ung-p'u-tu-wei" adında bir yönetim organizasyonu kurmuş ve bu suretle batıdaki ülkeleri vergilendiriyordu (Shimazaki, 1969, s. 70). Moğolistan'daki Juan- Juan'lar ve Cungarya'daki Türk kabilesi Kao-ch'e'ler de Kao-ch'ang'de bir süre hâkim olduktan sonra bu sefer Gök-Türkler bölgeye hâkim oldular (Shimazaki, 1974, s. 108). Gök-Türkler, geçmişte Hunların yaptığı gibi Turfan'ın eski konumuna dokunmamış ve burayı kendi kralı ile baş başa bırakarak, ondan yararlanmaya dikkat etmişlerdi (Ögel, 2015, s. 19)⁷. Gök-Türk çağında Turfan, özellikle göçebelerin buğday gibi zirai ihtiyaçlarını ve giyim talebini karşılıyordu (Gumilev, 2004, s. 197-198). Soğdlar ise, Çin'e doğru yaptıkları ticari yayılımın artmasına bağlı olarak, Turfan sahasını bir geçiş güzergâhı ve zamanla da bir üs olarak kullanmaktaydılar.

İpek yolu ticaretiyle ilgili olarak Kao-ch'ang, Tanrı Dağlarının güney ayağındaki anayol üzerinde konumlanmıştı. Dolayısıyla Soğdlu tüccarlar daima burada kalabalık halde bulunurlardı. Bunların pek çoğu Çin'e diğer kısmı da Merkezi Asya'ya yolculuk yaparlardı (Shimazaki, 1974, s. 108). Ticaret nedeniyle Turfan, pek çok yabancıyı kendisine çekmekteydi. Soğdlular Turfan bölgesinde dördüncü, beşinci ve altıncı yüzyılda yerleşmeye devam ettiler (Hansen, 2012, s. 98). Kao-ch'ang'ın Gök-Türk hâkimiyeti altına girmesi, 6. yüzyılın sonlarına doğru olmuştu. Önce Batı Türkistan sahasında yaşayan Soğdların bütün şehir krallıkları Tardu'nun hâkimiyetine girmiş ve 591 yılında da Doğu Türkistan'ın en kuvvetli şehir devleti olan Kao-ch'ang (Turfan) Krallığı ele geçirilmişti. Soğdlu tüccarların Turfan'dan geçtiklerinde vergi verdikleri bilinmekteydi (Taşağıl, 2015, s. 148). Türkler bölgeyi ele geçince, Kao-ch'ang (Turfan) krallığında çeşitli fonksiyonları yerine getirmek konusunda kendilerini sorumlu hissettiler. Bu fonksiyonlar; nezaret, yolların güvenliği ve ticaretin vergilendirmesi gibi konulardı (Vaissiere, 2005, s. 208-209). Diğer Türk toplulukları da Turfan bölgesiyle ilgili benzer uygulamalara sahip oldular.

7. yüzyılın başlarında Gök-Türkler (Batı Türkleri), başka bir Türk konargöçer topluluğu olan Tiele kabilelerinin büyük bir isyanıyla karşı karşıya kaldı. Kao-ch'ang Krallığı ve kralı için zor zamanlardı. Muhtemelen Kral, Batı Gök-Türkleri tarafına meyilli idi fakat Çin'deki Sui Hanedanlığı ile de iyi geçinmek zorunda kalmıştı (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 17-18). 7. yüzyılın ilk çeyreğinde bir süre, Tiele (Töles) boylarına vassal olarak bağlanan Kao-ch'ang kralı Po-ya'nın yanında Tiele boylarından biri, vezir olarak bulunurdu. Soğdlu tüccarlar buralardan geçtiklerinde artık Tiele'lere (Töles) vergi veriyorlardı (Taşağıl, 2003, s. 87). Çin kaynağı Sui shu da 83, Ko-ch'ang'ın, Tiele'ler tarafından kontrol edilmesine işaret etmektedir. Zira Tiele'ler, Sui periyodunun son zamanlarında bu bölgeyi kontrol altına almışlardı: "Ti-

⁷ 502 yılında kendi hanedanlığını kuran Ch'ü ailesi, 9 nesil boyunca ve yaklaşık 140 yıl Turfan alanını yönetti (Guangda ve Xinjiang, 1998, s.17).

ele'ler daima Koa-ch'ang'da önemli bir şef görevlendirmiş ve bu şahıs Shang Hu veya Sogdlu tüccarlardan vergi gelirleri almıştır..." (Shimazaki, 1974, s. 108). Burada bahsedilen önemli şef, Tudun olmalıdır. Bu görev, Türkler arasındaki en önemli idari görevlerden biridir. Bu Tudunlar, Tiele kontrolü altındaki yabancı topraklarda, yerel kralları kontrol ve vergi gelirlerini teftiş konusunda görevlendirilmişlerdi (Shimazaki, 1974, s. 108). Bu dönemde Turfan bölgesinin özellikle ticari ve zirai gelişimine bağlı olarak, Soğdlu tüccarları ve yerleşimcileri çekmeye devam ettiğini değerlendirmek mümkündür.

Turfan'da Tang İdaresi ve Soğdlara Dair Kayıtlar

Çin, Turfan vahasının uzun tarihi boyunca bir dönem hariç olmak üzere burayı direkt olarak yönetmemiştir. Bu ise, 640 yılında Tang imparatorluğu ordusunun vahayı ele geçirip 803 yılında kontrolü kaybettiği zamana kadar olan dönemdir. Bu dönemde Çinlilerin bakış açısıyla Turfan, Tang İmparatorluğu'nun en uzaktaki ileri karakollarından biri olmuştur (Hansen, 1998, s. 2)⁸.

Bölgede Çin hâkimiyetinin başlaması, yine bir ölçüde İpek Yolu siyasetiyle bağlantılıydı. Zira 632 yılına gelinceye kadar Turfan bölgesi İpek Yolu ticaretinden oldukça önemli kazançlar elde etmişti. Karaşar şehri ise Turfan'ın batısında ve Kuzey İpek Yolu rotası üzerinde bulunmaktaydı. Karaşar kralı, Turfan'ı yok saymak ve bu ticaretten elde ettiği kazancı engellemek için, İpek Yolu ticaretinin güney yolunun gelişmesi ve Lob-nor Gölü'nün batısından geçen rotanın canlanması için girişimlerde bulundu. Bunun için Tang imparatoru Tai-tsung'a bazı elçiler ve hediyeler gönderdi. Onun bu girişiminin Turfan tarafından duyulması üzerine, 632 yılında Turfan kralı Karaşar'a saldırdı. 638 yılında bu yağma seferini tekrarladı, üstelik bu sefer müttefikleri olan Batı Türkleri de yanlarındaydı. Karaşar kralı, durumu Tang imparatoru Tai-tsung'a şikâyet etti (Bielenstein, 2005, s. 299). Kao-ch'ang kralı Ch'ü Wen -t'ai, Tang tarafından potansiyel bir tehdit olarak görülmekte idi. Kral, Batı Türkleri ile ittifak yapmak niyetinde idi fakat Tang kuvvetleri 640 yılında burada üstünlüklerini kurdular. Böylece Kao-ch'ang şehri ve çevresindeki altı idari yönetim birimi Tang Hanedanlığının eline geçti (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 17-18).

640 yılında Çin buranın yönetimini üzerine aldı, "Hsi Vilayeti" ve "Hsi-chou" denen bir yönetim komutanlığı kurdu (Shimazaki, 1974, s. 99). Hsi-chou yönetimi, kendi içerisinde beş küçük idari bölüme ayrıldı. Tang Hanedanlığı burada bütünüyle kontrolü eline almak istiyordu. Kurumsal olarak; hane halkının kayıt altına alınması, vergi sisteminin uygulanması ve zorunlu çalışma sisteminin kurulması gibi hususlar planlanmıştı. Ayrıca buradaki askeri kuruluşlarda garnizonların asker ihtiyacı, keşif orduları, dış garnizonlar, gözetleme kuleleri, iletişimi sağlayan ve mümkün kılan posta sistemi, uzun mesafelerdeki atlı ulaşımı, resmi olarak pasaportların kontrolü ve seyahat izinleri gibi işlevler bu yönetim tarafından yürütülmekte idi (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 19). Burası, "Batı bölgeleri" ile ilgili meselelerde üs olacaktı. Yine bu tarihte Turfan'da eşit alan sistemi uygulamaya sokuldu. Bu sistem bütün imparatorlukta etkin biçimde uygulanmaktaydı. Bu sistemde hane halkına dair üçer yıllık kayıtların güncellenmesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Aynı hanede yaşayanların bilgileri ve vergi yükümlülükleri de bu sistemin içinde idi. Bu kayıtlarda gençler, yaşlılar, özürlüler ve kadınlar da vardı. 640 yılındaki Turfan kayıtlarına göre; burada 37,700 kişi ve 8000 hane yaşamaktaydı. Bir asır sonra ise hane sayısı 11,647'ye ulaşmıştı (Hansen, 2012, s. 91)⁹. Bu sayede o dönemde Turfan bölgesinde yaşayan ve diğer faaliyetler yanında ticaretle de uğraşan Soğdlar hakkında resmi kayıtlara ulaşılabilir. Onlara dair seyahat izinleri, vergi işleri gibi dokümanlar da bulunmaktadır.

Tang Hanedanlığının Batı bölgeleriyle ilgili yüksek askeri ve idari kuruluşu olan "An-hsi koruyucu valiliği" 649 yılında Kuça'ya transfer edildi. Yine de Hsi-chou yönetim bölgesi Turfan'da kalmaya devam etti. Tang Hanedanlığı bölgedeki tüm operasyonları buradan yönettiler (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 19). 670 yılında Doğu Türkistan Tibetlilerin kontrolü altına girdi fakat Tibetliler 692 yılında İmparatoriçe Wu tarafından gönderilen orduya yenildiler ve An-hsi askeri valiliği yeniden tesis edildi (Bielenstein, 2005, s. 312)¹⁰. Bu tarihi süreç boyunca yaşanan, 651 yılında Sasani Devletinin Araplar tarafından yıkılması ve 712 yılında Semerkant'ın Arapların eline geçmesi gibi hadiseler Turfan bölgesine yapılan Soğd göçlerinin artması konusunda etkili olmuştur (Hansen, 2012, s. 98).

⁸ Tang döneminde de tıpkı Han döneminde olduğu gibi Doğu Türkistan'ın kent kralları Çin sarayına rehin göndermişlerdir. Fakat bu durum Doğu Türkistan'ın, Çin'in kültürel etkisi altında kaldığı gibi bir anlam taşımaz (Bielenstein, 2005, s. 313).

⁹ 640 yılında Tang ordusu, Kao-ch'ang ordusunu yenmiş ve vahayı ele geçirmişti. Onuncu ve son Kao-ch'ang kralı Ch'ü Wen-tai idi (620-640). Bu şahıs Hsüan- Tsang'a ev sahipliği yapmıştır (Hansen, 2012, s. 91).

¹⁰ 789-790 kışında Tibetliler müttefikleri Karluklarla birlikte ve beyaz kıyafetliler ile (pai-fu T'u-cueh) Tang hamiliğindeki Pe-i-ting'i (Beşbalık) ele geçirdiler (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 19-20). Sonuç olarak Çin ileri uçtaki topraklarını yani Doğu Türkistan'ı kaybetti (Ecsedy, 2004, s.96). Böylece 640'dan 793'e kadar Tang Hanedanlığının Hsi-chou idari bölgesinin yönetimi altında bulunan Turfan, 803 yılından itibaren Orhun Uyğur Kağanlığı tarafından yönetilmiş ve 886 yılından sonra da Uyğur Hoço Krallığının merkezi olmuştur (886-1283) (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 16). Daha sonra farklı hanedanlıklar vahayı yönetmişler ve 1750 yılında vaha yeniden Çin'in direkt kontrolü altına girmiştir (Hansen, 1998, s. 2).

Turfan'da Yaşayan Soğdların Tanımlanması

Gerek Turfan'daki Kao-ch'ang Krallığı döneminde gerekse Tang yönetimi altında iken, bölgede yaşayan Soğdlular ticaret dışındaki alanlarda da aktif oldular ve burada aile isimleri ile kimliklendirildiler. Çinliler Soğdluları genel olarak “dokuz mücevherli soyadı” olarak tanımlarlardı (Hansen, 2012, s. 98). Bunlar; Kang, An, Cao, Shi, Mi, He, Huo Xun, Wu De ve Shi idi (Okay, 2021, s.84). Fakat pek çok Soğdluyu yedi soy isimden birine adapte ettiler. Bunlar ait oldukları şehirler ile ilişkilendirildi. Örneğin: Kang, Semerkant'tan gelenlere, An; Buhara, Cao; Kabudhan, He; Kuşaniye'den gelenlere, Mi; Zerefsan Nehrinin güney doğusundan gelenlere verilmekteydi. Shi; Keş'den gelenlere, (burası günümüzde Şehrisebz diye bilinir) ve Shi, Şaş'dan (Taşkent) gelenlere verilmekteydi (Hansen, 2012, s. 98).

Çin'de yaşayan Soğdluların yedi tane soyadı bilinse de bu konu ile ilgili çeşitli sıkıntılar mevcuttu. Örneğin, bahse konu isimler arasında sadece “Mi” soyadının özellikle Soğdlular tarafından kullanıldığı düşünülürken, diğer soy isimleri Han Çinlileri ya da diğer etnik gruplar tarafından da kullanılmaktaydı (Skaff, 2003, s. 479). Bu da soy isimlerinin kesin bir tanımlama yapmağa yetmeyeceği anlamına gelir. Konuyla ilgili ikinci zorluk ise anavatan dışında yaşayan yani diasporaya mensup Soğdların, farklı kentlerde başka Soğdlarla veya farklı etnik gruplara mensup insanlarla yaptıkları evliliklerle ilgilidir. Sonuç olarak Soğd diasporasında doğan Soğdlular geçmiş nesil olarak iki veya daha fazla Soğd kentiyle bağlantılı olabilir ya da Soğdlu olmayan yani Sogdiana'dan gelmeyen atalara da sahip olabilir. Yine sadece anne tarafından Sogdiana'ya bağlı olanlar için bu bağlılığını görünür kılan bir tanım da olmayabilirdi. Üstelik yabancılarla evlilik ve Soğd olmayan bir toplumun içerisinde yaşamak, kaçınılmaz olarak kültürel değişimlere de neden olacaktı. Bu nedenle Soğd diasporasının etnik kimliği ve gelenekleri muhtemelen statik ve değişmez değildi ve en azından bir kısmı yerel kültür içerisinde asimile oluyordu (Skaff, 2003, s. 479). Zira Tarım havzası ve çevresi, halkların, yaşam biçimlerinin, dil ve kültürlerin yoğun biçimde karıştığı bir yer olarak tanımlanmaktadır (Uhlir, 2000, s. 228). Bu nedenle kimlik, etnik tarif ve sınırlamalar konusunda bu yedi soy isimden çıkarak yapılan tariflerin zorluğuna rağmen, yine de bu soy isimlere sahip olanların Soğd kökenine sahip olmaları yüksek ihtimal olarak kabul edilmelidir (Skaff, 2003, s. 479).

Turfan Bölgesindeki Soğd Kolonileri ve Çok Kültürlülük

Tarihi olarak Turfan, karışık bir nüfusa sahipti. Çin'den gelenler ve Sogdiana'dan gelenler de burada büyük topluluklar oluşturmuşlardı (Hansen, 2012, s. 80-83). Çinlilerin bakış açısıyla Turfan, İmparatorluğun uzak batıdaki sınırında iken, İranlılar açısından ise büyük oranda Soğdlu yerleşimcilerin yaşam sahası olmuştu (Hansen, 1999, s. 69). Böylece Doğu Türkistan'daki Soğdlular kendi kültürleriyle, bölgedeki yerleşik kültür arasında aracı rolünü oynayabildiler. Bu suretle 7- 8. yüzyılda Sui ve Tang Hanedanlığı ile Batı bölgeleri arasında kuvvetli bir bağ oluşturdular (Skaff, 2003, s. 513).

Bu dönemi anlatan Çin kaynaklarına göre Turfan: “Kılık kıyafet ve takılarında erkekler, Hu adetlerini takip eder; kadınların (kıyafetleri) Çin'dekilere benzer. Yazıları da Çin'le aynıdır, ayrıca Hu yazısını da kullanırlar. Konfüçyüs klasiklerinin okutulduğu, eğitim ve öğretim (yapılan) okullar kurulmuştur. Ancak (onlar) bu (kitapları) kendi dillerinde okurlar. Vergiyi gümüş parayla hesaplayıp yollarlar. Yoksullar vergilerini keten kumaşla öder. Arada fark olsa da gelenek görenekleri, ceza kanunları, düğün (ve) cenazeleri Çin'e benzer” (Kırilen, 2015, s. 34-36).

640 yılında Tang hanedanlığı ordusu Turfan'ı ele geçirdiğinde buradaki pek çok Soğdlu farklı işlerle meşguldü (Hansen, 2012, s. 21). Soğdlular, buranın yerel hayatının her alanında vardılar. Tüccar ve çiftçiliğin dışında; bakırcı ustası, boyacı, deri işçisi, demir ustası olmuşlardı (Hansen, 1998, s. 3).

Turfan'daki Tüccar Soğdların Etkinliği ve Ticaret Modelleri

Turfan'da yerli kültüre yani Chü-shih insanına ait unsur yaşamaya devam ediyordu fakat yabancı kültüre ait unsurlar da geliyordu. Bu insanların en aktif olanları Soğdlulardı. Soğdlar, Turfan'da Merkezi Asya'da ve Çin'de, önde gelen tüccarlar ve müzakereciler- elçiler olarak bilinirlerdi. Farklı türlerde ürünlerin ticaretini yapıyorlar ve çok uluslu ticaretin Kao-ch'ang'da yani Turfan'da gelişmesine yardım ediyorlardı (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 18-19). Burada diğer vaha kentlerinde olduğu gibi Soğd diasporası yani yerleşimleri oluşmuştu. Bunlar esas olarak ticaret, ziraat ve el sanatları üretimiyle meşguldüler. Sogdianalı tüccarlar, diasporaya mevcut insanlarla iletişim halinde idiler ve kasaba kasaba Doğu Türkistan içerisinde seyahat ederek mal alıyor ve satıyorlardı (Skaff, 2003, s. 476).

Tang egemenliği altına girinceye kadar da, bağımsız Turfan Kao- ch'ang Krallığının en önemli ticari partnerleri Semerkant ve çevresindekiler olmuştu (Hansen, 2012, s. 94-95). 7. yüzyılın başlarına tarihlendirilebilen bir Turfan bölgesi dokümanında bölgedeki tüccarların nitelikleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu belgenin kesin tarihi bilinmemekle birlikte 640 yılında Turfan bölgesinin Tang'lar tarafından ele geçirilmesinden hemen önceki bir dönemi yani 7. yüzyılın başlarını yansıtır olmalıdır (Skaff, 2003, s. 501-502). 600 yılı dolaylarındaki Kao-ch'ang kayıtları, İpek Yolu üzerinde Soğdların baskın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kayıtlarda mal alıp satan 45 kişinin adı geçmektedir ve bunların 41 tanesi Soğdludur (Hansen, 2012, s. 99). Bu oran toplam tüccarlar arasında yüzde 82'yi

oluşturmaktadırlar. Bu doküman, İpek Yolu üzerindeki şehirlerde yapılan uzun menzilli ticaretin resmini çektiği gibi, 7. yüzyılın başlarında İpek Yolu ticaretindeki Soğdlu hâkimiyetini de göstermektedir. Yine bu kayıtlara göre; Turfan bölgesinde ticaretle uğraşan tüccarlar arasında Soyadı An olan Soğdlular 6 kişidir ve yüzde 12 oranındadır. Soyadı Cao olan Soğdlu tüccar 7 kişidir ve yüzde 14'ü oluşturur. Soyadı He olan Soğdlular 8 kişidir ve oranı yüzde 16'dır. Soyadı Shi olan 1 Soğdlu ise yüzde ikiyi oluşturmaktadır. Soyadı K'ang olan 19 tüccar ise yüzde 38 oranındadır (Skaff, 2003, s. 501-502). Böylece Turfan vahasında bulunan dokümanlardan da anlaşıldığına göre; bölgedeki tüccarlar köken olarak özellikle Semerkant'tan ve çevresinden gelmektedir. Soy isimleri K'ang olan insanlar, vahadaki başlıca tüccarlardır. Bu durum şaşırtıcı değildir çünkü İslam öncesi dönemde, Sogdiana'daki en önemli ticaret merkezi Semerkant idi. Bu konuda Fergana vadisi, Buhara ve Şaş da, Semerkant'a rakipdiler (Frye, 1993, s. 73).

Soğdlu tüccarlar 7. ve 8. yüzyılda Doğu Türkistan'da baskındılar. Bazıları kısa mesafelerde çalışmasına rağmen bir kısmı da uzun mesafelerde çalışmaktaydı. Soğdlar, değerli malzemeleri uzun mesafeler boyunca taşıırken, buğday ya da koyun gibi mamulleri ise çok uzun mesafede değil, üretim alanlarının yakınlarında ticarete sokmaktaydılar. Bu tüccarlar, bir organizasyonun parçası olmaktan çok şahsi faaliyetlerde bulunmayı tercih etmişlerdi. Fakat bu bağımsız seyyar satıcılar, politik ya da siyasi istikrarsızlık durumlarında büyük kervanların içine dâhil de olabiliyorlardı (Skaff, 2003, s. 509-513). Turfan'da bulunan dokümanlar tüccarların aktivite ve organizasyonları hakkında da bazı ipuçları vermektedirler. Buna göre bazı tüccarlar sabit bir mekânda ikamet etmekteydiler. Bazı tüccarlar ise Tang İmparatorluğu içerisinde herhangi bir yerde seyyar olarak ticaret yapıyorlardı. Kimisi de daimi olarak Tang şehirlerinde ikamet etmekteydiler. Örneğin Turfan'daki Chonghua nahiyesinde yaşayan Shi Randian bir Tang vatandaşı idi ve Turfan'da yaşamaktaydı. Kendisi yüksek bir Tang askeri rütbesinin sahibiydi. Bu durum onun önemli bir askeri hizmet verdiğini ve Tang toplumu ile bütünleştiğini göstermesi bakımından da anlamlıdır. Yabancı olarak kabul edilen fakat geçici olarak Tang şehirlerinde ikamet eden tüccarlar da mevcuttu (Skaff, 2003, s. 505-506).

Bazı tüccarlar Sogdiana ve Çin arasındaki uzun mesafenin tamamını ya da en azından bunun büyük bir bölümünü kat ediyorlardı. Bunlar Turfan bölgesinden geçerken ticaret izni almak ve başkent Chang-an'a gitmek istiyorlardı. Bu bize bahsedilen mesafenin 3500 kilometreden fazla olduğunu göstermektedir. Örneğin, Cao Bısua ve Cao Guoyi isimli tüccarlar, Tang başkentinde geçici süre kaldıkları için daha sonra Kuça'ya hatta Sogdiana'ya kadar gitmekteydiler. Diğer bir tüccar grubu başkentte ikamet etmekteydi. Cao Yanyan ve Li Shaojin, Kuça'ya geri dönüyordu. Onların çevresi Chang-an ve Doğu Türkistan ile sınırlıydı ve bu mesafede yaklaşık 2500 kilometre demektir. Orta ölçekli mesafedeki tüccarlara örnek olarak Turfan'da bulunan Shi Randian'ı gösterebiliriz (Shi Randian 730 yılında Kansu ve Doğu Türkistan'da operasyon yürütmekteydi) Onun ticaret izninden öğrendiğimize göre Kuça'dan Tarım bölgesine geliyor ve Kansu'nun kuzey batısındaki Guazhou da ticaret yapıyordu. Onun kat ettiği mesafe 1000 km'den fazla idi. Diğer tüccarlar 200 km civarındaki kısa mesafe ticareti yapmaktaydılar. Bunlardan biri olan Shih Jisi, Luntai (Urumçi) den aldığı 200 koyun ve 6 ineği muhtemelen Turfan'da satacaktı. K'ang Dazhi de bu tip tüccarlardandı (Skaff, 2003, s. 507-508). Anlaşılan Turfan bölgesi İpek Yolu ticareti konusunda önemli bir istasyon olmuştur. Uzun yolculukların yapılması ve ticaretin gelişmesi için bir üs haline gelmişti.

Turfan'da Soğdlu Diaspora ve Garantörler

Turfan bölgesi Tang yönetimi altına girdikten sonra hem arazi yönetimi-vergi sisteminde hem de ticari konularda bir takım değişimler yaşanmış ve yeni kurallar gelmişti.

Zira Çin'de seyahat ederken Soğdluların ve diğer yabancıların, Çin makamlarının verdiği izin belgelerini alması zorunluydu. Çin'de ticari gerekçelerle konaklama ve seyahat "guosuo" ve "gongyan" denilen iki tür seyahat izniyle kontrol edilirdi. Birincisi, satıcıların Tang Hanedanlığı boyunca yolculuklarına izin veren bir tür pasaporttu. İkinci ise, belli varış noktaları arasında geçerli idi ve kullanımı sınırlı süreli yolculuklarla belirlenmişti (Kuzakçı, 2022, s. 54). Kervan ticareti konusundaki bu belgelerin birinde; 648 yılında Beşbalıklı Mi Xunzhi isminde bir tüccar, Çin makamlarından ticaret izni istemişti. 31 yaşındaki Mi Xunzhi, biri 15 yaşında bir erkek ve diğeri 12 yaşında bir kız olmak üzere toplam iki köle, bir deve ve 15 koyun ile Turfan'daki pazara gitmek istediğini bildirmişti (Kuzakçı, 2022, s. 186).

Yolculuk veya seyahat izni tarihi 685 olan başka bir belgede, Sogdianalı ve Baktriyalı bir grubun, kendileri için tercüme yapacak yardımcıları ve Tang vatandaşı olan 5 kişinin garantisine ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktaydı. Bu garantörler Doğu Türkistan'daki farklı Tang şehirlerinden ve bahsedilen 5 garantörün 4 tanesi Soğd kökenli isimlere sahipti. Büyük olasılıkla bu garantörler de tüccardı ve birbirlerini ticari aktiviteleri nedeniyle tanıyorlar ve şehirde bir izin söz konusu olduğunda toplanıyorlardı. Bu da uzun mesafe tüccarlarının bölgede yaşayanlarla yani garantörlerle iletişim halinde olduklarını göstermektedir. Ticaret diasporasının yerleşikleri, kendi soydaşlarının yerel yönetimlerle olan işlerinde onlara yardımcı oluyorlardı. Bu nedenle bölgedeki Soğdlu yerleşiklerin, bu tüccarlara konaklama ve ihtiyaçlarını giderme konusunda yardımcı oldukları düşünülebilir. Anlaşılan diasporadaki Soğdlarla iletişime geçmek, tüccarlar için değeri kaybolmaz bir anlam taşıyordu (Skaff, 2003, s. 509). Doğu Türkistan'da bulunan Tumsuk dokümanları (658 yılından sonra Tarım Basın bölgesi Tang hâkimiyetine girmişti ve dokümanlar da bu dönemden sonrasına ait olmalıdır) Çince etkisi barındıran yabancı bir dildedir ve muhtemelen Toharca'dır. Burada Tum. II ve IV,

Soğdlar (Sudani) garanti veren, garantör arasında zikredilir. Turfan bölgesinde Tang dönemine ait dokümanlarda da Soğdlular bu şekilde adlandırılırlardı. Soğdlar, sık sık “garanti edenler”, “garanti hizmeti verenler” arasında bulunmuşlardır (Xinjiang, 2005, s. 125). Bu da onların ticari hayattaki etkinliklerini göstermektedir.

Soğdlar, kendi soydaşları için yalnızca garantörlük hizmeti vermiyorlardı. Turfan’da oturmeyan Soğdlular için, burada oturanlar tarafından kurulan konaklama sistemi ve tercümanlık hizmetleri, onlara Çinli vatandaşlar ve yerleşikler karşısında uygun bir ortam da hazırlıyordu. Bütün altyapı, buraya ticaret için gelen tüccarların ihtiyaçlarına cevap vermek üzere tesis edilmişti. Resmi kurumlarla yapılacak işlemler, seyahat belgeleri vb. işlerle ilgilenirken onlara kalacak yer de sağlanıyordu (Skaff, 2003, s. 492). Zira bazı tüccarlar yaşadığı coğrafyaya uyum sağlamışken, bazıları seyyar tüccar olarak kalmaya devam etmiş ve asla Çince öğrenmemişlerdi. Bunlar yaptıkları faaliyetlerde tercümanlara güvenmek zorundaydılar (Skaff, 2003, s. 505-506).

Böylece Doğu Türkistan’ın vaha kentlerindeki Soğd kolonileri, geniş Avrasya ticari ağının tam merkezinde ve en önemli yerinde durmakta idi. Onlar tüccarlar için ev üssü hizmeti veriyor, ara istasyon oluyor ve onlar için yeni nesil tüccarları yetiştiriyorlardı. Örneğin Turfan’da bulunan Anle köyü bunlardan biriydi. Buradaki Soğdluların nerdeyse yarısı daha 15 yaşına gelmeden burayı terk etmişti ve muhtemelen pek çoğu seyyar tüccarların arasına katılmıştı (Skaff, 2003, s. 513). MS. 707 yılında, “Anle” köyünde hükümetin yaptığı nüfus sayımına göre, buradaki 23 haneden 19’nun Soğdlu olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Soğdianalılarının Turfan vahasında ve muhtemelen Çin’in başka yerlerinde kurduğu bazı köy ve kasabaları olduğunu göstermektedir (Kuzakçı, 2022, s. 55). Böylece geleneksel pratikleri baki kalmakla beraber Soğdlular şehir ve kasabalarda bütünleşerek bir “açık diaspora”, toplumun daha geniş çerçevesine dayanan bir birliktelik ve örgüt olmuşlardı. İki tarafı da idare ederek yerel yönetimler ve halk ile Soğdlu tüccarlar arasında aracılık rolünü üstlenmişlerdi. Pek çok Soğdlu tüccar, belki de Doğu Türkistan’da doğmuş veya buraya gelerek yerleşen bu diasporanın, aracı yani tercüme konusundaki yardımları ya da garantörlüğü olmadan ticari operasyonlar yürütemeyeceklerdi (Skaff, 2003, s. 513).

Turfan ve Çevresinde Soğd Etkinliği: Budist Hacı Hsüan- Tsang ve Soğdlular

7 ve 8. yüzyılda Soğdlu tüccarlar, İpek Yolu rotaları üzerinde ve özellikle Doğu Türkistan ticari hayatında baskındılar. Bu durum, o dönemin önemli figürlerinden biri olan Çinli Budist Hacı Hsüan-Tsang ile Soğdların yollarının kesişmesine neden olmuştu. Bahse konu Budist rahip 629-630 yılında Çin’den başlayan yolculuğunda Turfan üzerinden Hindistan’a varacak ve daha sonra yurduna geri dönecektir¹¹.

Esasen Budist rahip, Chang-an’dan yola çıkarak ve batıya doğru seyahat ederek Brahmanların Krallığında yani Hindistan’daki yasaları araştırmak istiyordu. Fakat Tang imparatoru Tai-tsung (MS. 627-650) hali hazırda Batıya doğru yayılma politikası ile meşguldü. Çin gücü ve otoritesini Tarım Basın bölgesinde ve ötesinde yaymayı arzulamasına rağmen, Batı halklarına karşı gözden uzak olma politikası sınırlarda titizlikle uygulanıyordu. Ülkenin yönetimi yeniydi ve hiç kimse yabancı ülkeleri ziyaret etmek için izin alamazdı (Stein, 1919, s. 269).

Hsüan -Tsang da 630 yılında Çin’den Hindistan’a doğru yola çıktığında, Tang hükümeti onun istediği seyahat belgesini reddetmişti. Zira o sırada Çinliler, Türklerle savaş halindeydiler (Xinru, 2010, s. 90). Fakat Hsüan-Tsang gitmek zorunda olduğundan Liang-chou’dan gizlice ayrıldı ve Kua-chou’ya gitti (Stein, 1919, s. 269). Böylece Hsüan-Tsang’ın yolculuğunun ilk ayağı Liang-chou yani modern Wuwei’de (Kansu eyaletinde) başlamıştı. Wuwei, Tang imparatorluğunun batı sınır bölgesindeydi. Burada kervana katılan herhangi biri, Batıya doğru yapacağı yolculuğa başlayabilirdi. Burası oldukça önemli bir yerdi çünkü farklı memleketlerden olan yabancı tüccarlar-rahipler buraya sık sık gelir ve giderlerdi (Hansen, 2012, s. 83-85). Üstelik bu dönemde; Hintli, Soğdlu veya Çinli tüccarlar, sıklıkla hacılara ve vaizlere yolculuklarında eşlik ederlerdi. İpek Yolu boyunca aynı tesisleri kullanırlar ve benzer biçimde manastırlara bağışlarda bulunurlardı (Xinru, 2010, s. 90). Açık bir rota olmadığı için Hsüan-Tsang bir de rehber kiralamıştı. Bu kişinin ismi Shi Pantuo idi ve onu Hami’ye kadar götürcekti. Rehberin soy ismi olan “Shi”, onun köken olarak Keş bölgesinden yani Şehrisebz’den geldiğini göstermektedir. (Semerkant’ın güneyindeki bir bölgeden). Pantuo, isminin Çince transkripsiyonudur ve esas karşılığı Vandak’dır. Genel olarak kullanılan Soğdca bir isim olup, “hizmetçi” “köle” “tanrının kölesi” anlamına gelmektedir. Vandak, genç bir rahiple, daha yaşlı bir Soğdlu’yu Hsüan- Tsang’a tanıtmıştır.

¹¹ Budist Hacı Hsüan- Tsang’ın yolculuğu hakkında bilgiler, onun müridi olan Hu’li’nin (615-675) kayıtlarından öğrenilmektedir. Hsüan- Tsang, Hindistan’dan Çin’e döndüğünde yolculuğunun ayrıntılarını Hu’li’ye 649 yılında yazdırmıştır (Hansen, 2012, s. 85). Hsüan-Tsang, Chang-an’dan yola çıkmıştı. Liang-chou ve Kua-chou’yu geçip, tek başına çölü aştıktan sonra Hami’ye geldi. Hami’den sonra Beşbalık şehrine gitmek niyetindeydi. Fakat Kao-ch’ang Kralının daveti, hacıyı güzergâh değiştirmek zorunda bıraktı. Kao-ch’ang Kralı onu yanında tutmak istiyordu. Hsüan-Tsang’, zorla alıkonulması durumunda ölüm orucu tutacağını söyledi ve fakat geri dönerken yanında üç yıl kalacağı konusunda söz verdi. Yalnız bunu yerine getiremedi çünkü Kao-ch’ang 640’ta Çin tarafından ele geçirilmiş, Hsüan-Tsang da 644-645’den önce dönmemişti (Chavannes, 2007, s. 252-256). Doğu Gök-Türk devleti 630 yılında yıkılınca Kao-ch’ang kralı Ch’ü Wen-t’ai hemen Çin sarayına geldi. Eşi Yü-wen-shih, Tang hanedanı ailesi ile yakınlık kurmak istedi ve kendisine Ch’ang-te prenses unvanı verildi (Taşağıl, 1999, s. 79).

Bu Soğdlu, o ana kadar on beş kez Hami'yi ziyaret etmişti (Hansen, 2012, s. 85-86)¹². Bu durum o dönem Doğu Türkistan üzerinden gerçekleşecek yolculuklarda Soğdların rehberliğini ve bölgedeki etkinliklerini göstermesi bakımından önemlidir. Anlaşılan Soğdlar özellikle ticari yolculuklar nedeniyle İpek Yolu rotaları üzerinde etkindiler ve bölge hakkında yeterince bilgi sahibiydiler.

Hsüan-Tsang 644 yılında gerçekleştirdiği, Hindistan'dan Çin'e doğru olan dönüş yolculuğunu ise Güney rotası üzerinden yapmış ve bu sırada yolu üzerinde bulunan Hotan'da da bir süre kalmıştır. Bu esnada Tang imparatoruna bir mesaj göndermiştir. Bu raporun detayında "Saygıyla, ben size Ma Xuanzhi'yi gönderiyorum, kendisi Kao-ch'ang'li, meslekten olmayan biri (rahip değil anlamında), ticaret kervanı şirketi var sizi erken bilgilendirmek için bir not gönderiyorum (varışımı bilgilendirmek için) demiştir. Cien biyografisi Ma hakkında ek bilgi verir ve onun çok genç birisi olduğunu söyler. Zira eski Çin geleneklerine göre mektubu taşıyan kişiden bahsetmek gerekmektedir. Bu nedenle Ma Xuanzhi den bahsedilmiştir. Ma Xuanzhi ismi mucizevi biçimde Turfan'daki Astana kazılarında resmi kayıtlar arasında bulunmuştur. Bu kayıtlarda onun ismi hayvan derisi vermek suretiyle vergisini ödeyen hane halkları arasında geçer (Wang, 2010, s. 375). Yine Turfan bölgesinde bulunan 648 yılına ait kervan ticareti geçiş izni niteliğinde sayılabilecek belgelerin birinde Beşbalıklı Mi Xunzhi isminde birinin Çin makamlarından ticaret izni istediği görülmektedir. O zaman 31 yaşında olan Mi Xunzhi; yanındaki ürünlerle birlikte pazara gitmek istediğini bildirmiştir (Kuzakçı, 2022, s. 186). Bu izni istediğinde Mi Xunzhi muhtemelen Beşbalık yöresinden Turfan'a gidiyordu (Skaff, 2003, s. 507-508)¹³. Buradaki Mi soy ismi genellikle Soğd kökenli kimselerin tanımı için kullanılmıştır ve Turfan'da ticaretle uğraşan bu kişinin Soğdlu olduğu anlaşılabılır. Sonuç itibarıyla 7. yüzyılda Çin'den başlayan ve batıya doğru, Hindistan'a yapılacak yolculuklarda ve geri dönüşlerde kullanılan rehberler arasında tüccar Soğdların olması makul görünmektedir. Zira bu dönemde Soğdların, özellikle Turfan gibi kentlerde çok aktif oldukları anlaşılmaktadır.

Budist Hacılar, İpek Yolu Ticareti ve Soğdlar

Soğdların, Budist Rahibe yardımı ve rehberlik hizmetleri, İpek Yolu ticaretinin bu rotalarda neden olduğu iktisadi ve kültürel gelişmelerle ilgili olmalıdır. Zira bu yollarda ticaretin gelişmesiyle birlikte Budizm de güçlenmişti ve ilişkiler karşılıklıydı.

Budizm'in yayılmasıyla birlikte ipek, Budist ritüellerin en önemli dinsel ve kıymetli eşyası haline gelmişti. Bu nedenle Çinliler için Hindistan'a taşınan önemli emtia, mallardan biri ipek oldu (Xinru, 1995, s. 30). Böylece Budist Hacıların yapmış oldukları yolculuklar dini anlamı dışında yanlarında taşıdıkları ipekli kıyafetler nedeniyle, ticari açıdan da değerli ve anlamlı hale geldi.

Kuşan zamanlarından beri (MÖ. 1- MS. 3. yüzyıl) Budist rahipler ve Hacılar, Hindistan'ı ziyaret ettiklerinde yanlarında ipek tekstiller taşırlardı. Genellikle ipek, bu kimselere bağış yoluyla gelirdi. Hacılar da bunları yolculukları boyunca konaklama hizmeti ve sunulan diğer imkânlar için manastırlara bağışlardı. Manastırlar ise bu ipekleri, para olarak kullanmaktaydı (Xinru, 2010, s. 90). Sui ve Tang Hanedanlıkları zamanında Budizm'in Çin'de büyüyen zenginleşmesi ile birlikte, Çin ve Hindistan arasındaki ilişkiler daha da gelişti ve sıklaştı. Çinli Budist hacılar ve Hindistanlı öğretmenler gönüllü veya gönülsüz olarak yanlarında ipek taşıdılar veya ipek işlemlerinin aracısı oldular. Ünlü Çinli Hacı Hsüan-Tsang da bu türden ziyaretlerinden birini Merkezi Asya devleti Kao-ch'ang'de (Turfan'da) gerçekleştirmişti. Zira Kao-ch'ang Kralı, Budizm'in büyük koruyucusu idi (Xinru, 1995, s. 30). Rahip Hsüan-Tsang'ın ateşli bir hayranı olan Kral, elinden gelen bütün gayretle bu genç rahibin kendi krallığında kalmasını istemişti. Fakat rahip, Hindistan'a gitme ve Budist yazıları bulma konusundaki ısrarını ortaya koyunca Kral da isteğinden vazgeçmiş ve ona lojistik destek sağlamıştı (Wang, 2010, s. 364). Rotası üzerindeki yirmi dört krala vermesi için mektuplar hazırlayıp ona verdi. Ayrıca Hsüan-Tsang'a ipek, otuz at, bir sürü hazine de vermişti (Xinru, 1995, s. 30).

Böylece Hsüan-Tsang örneğinde olduğu gibi, Hacılar ipek ticaretini artırdılar. Çünkü bunlar ellerindeki ipek ürünleri manastırlara bağışlamalarına rağmen, manastırlar bunları satarak pazara sokuyorlardı. Budist altyapı ve tesisler, özellikle zayıf yönetimlerin ve güvensiz koşulların olduğu zamanlarda İpek Yolu'nda ticareti devam ettirdiler (Xinru, 2010, s. 85). Zira Budist manastırlar, cenaze işleriyle ilgili oldukları için ölen kimselere ait ipekli ürünlerden ve bağışlardan da çokça elde ediyor ve bunları da pazar yerlerinde satarak ihtiyaçları olan fona kavuşuyorlardı. Budistlerin bu dini aktiviteleri, hükümetin sıkı takip ettiği ipek tekelleşmesi konusunda bir yarık oluşturmaktaydı fakat bu durum İpek Yolu üzerinde ticaretin devamlılığını sağlaması bakımından önemliydi (Xinru, 2010, s. 90). Dolayısıyla bu dönemde Budist rahiplerin Doğu Türkistan'da yaptığı yolculuklara Soğdların rehber, tercüman ya da yardımcı olarak dâhil olmaları ipek ticaretiyle de ilgiliydi.

¹² O dönem Budist rahiplerden bahseden çalışmalar, Soğd rahibi olarak tanımladıkları Shih P'an-t'o adında birinin 7. yüzyılda Dunhuang yakınlarındaki Kua- chou'da bulunan Buda mabedine geldiği bilgisini vermektedirler (Walter, 2006, s. 58). Kua chou, Hsüan-Tsang'ın yolculuğundaki ikinci noktadır. Dolayısıyla bahsedilen bu rahibin, Hsüan-Tsang'ın rehberi olması ihtimal dâhilindedir. Rahibin İpek Yolu üzerindeki kuzey rotasını kullandığı bilinmektedir.

¹³ Dolayısıyla Budist rahibin bahsettiği kişinin Mi Xunzhi olması mümkündür. Zira Hsüan-Tsang 644 yılındaki mektubunda onun genç yaşına vurgu yapmış ve Turfan'lı bir tüccar olduğunu söylemiştir.

Turfan'da Yapılan Ticaret ve Paralar

Ticari Ürünlerin ve Sasani Gümüş Paralarının Kullanılması

Turfan bölgesinin Tang hâkimiyetine girmesinden önce ve girdiği dönemde, burada bulunan Soğdlu tüccarların ipek, pamuk, tahıl gibi farklı ürünleri para olarak kullandığı bilinmektedir. Fakat bölgede en çok kullanılan dövizin Sasani gümüş paraları olduğu değerlendirilebilir.

Turfan'a gelen Soğdlar, ticarete kullanmak için yanlarında Sasani gümüş paralarını getirmişlerdir (Hansen, 1999, s. 71). Sadece Turfan'da değil, Merkezi Asya'da; Harezm, Buhara, Semerkant, Kaşgar, Kuça ve diğer şehirlerde Sasanilerin gümüş paralarının ticaret ve iş ilişkileri için kullanıldığı bilinmektedir (Frye, 1993, s. 73). 4. yüzyıla ait Sasani gümüş paraları, Kao- ch'ang şehrinde bulunmuştur (Hansen, 2012, s. 94-95). 5 ve 6. yüzyılda da bu paraların kullanımı devam etmiştir. Eftalitlere ve Harezmîlere ait olan veya yerel Sogdiana kökenli olan düşük ayardaki gümüş paralar da Merkezi Asya'da bilinmesine rağmen yaygın değildiler. Turfan'ın yerel halkı, Sasanilerin gümüş paralarına daha çok değer vermektedir (Frye, 1993, s. 74). 6. yüzyılın sonlarında Merkezi Asya'nın büyük bir bölümü Türklerin hâkimiyeti altına girdiğinde Sasanilerin gümüş paraları hala kullanılmaktaydı (Hansen, 1999, s. 70). Bununla ilgili olarak Turfan vahasında yapılan kazılarda 639 yılına ait olduğu anlaşılan, bir köle kız satışıyla ilgili Soğdca sözleşme bulunmuştur. Köle kız satışının Sasani gümüş paralarıyla yapıldığı anlaşılmaktadır (Frye, 1993, s. 73-74). Bölgede Sasani gümüş paralarının kullanımı 640 yılında Kao-ch'ang'ın, Tang egemenliğine girmesinden sonra da devam etmiştir. Tang Hanedanlığının kullandığı bakır paraların ise 680 yılına kadar bu bölgede kullanılmadığı anlaşılmaktadır (Hansen, 2012, s. 95-97).

Yine Kao-ch'ang' (Turfan), Tang yönetimi altına girdikten sonra ahaliden toplanan vergiler; araziden elde edilen çeşitli ürünler, şarap, yakıt ve farklı türlerde ipektan olmakla birlikte bir kısmı da gümüş para olarak alınabiliyordu (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 118). Turfan hakkındaki Çin kaynakları da; vergiyi gümüş parayla hesaplayıp yolladıklarını, yoksulların vergilerini ise keten kumaşla ödediklerini belirtmektedirler (Kırilen, 2015, s. 34-36). Soğdlu tüccarlar, bu iki verginin her ikisini de ödemekteydiler. Tüccarlar ve yerleşikler dışında Turfan'daki din pratikleri uygulayıcıları da vergi vermek zorundaydı. Bazen bu vergiler haciz yoluyla olsa da alınırdı. Bu da Kao-ch'ang krallığında vergi konusunda güçlü bir otoritenin varlığını göstermektedir (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 118).

Turfan'daki Soğdların Zirai Üretimi ve Diğer İktisadi Faaliyetleri

Turfan dokümanlarının da gösterdiği gibi, Soğdlar bakımından uzun mesafe ticareti en çok tercih edilen iktisadi aktiviteydi. Yine burada zirai faaliyetler dışında bronz işçiliği, demir işçiliği, deri işçiliği, veterinerlik, sanatçı, ressam ve otel hizmetlerinde de faaliyet gösterdikleri bilinmektedir (Skaff, 2003, s. 492). Ayrıca ipek üretimi de MS. 5. yüzyılda Turfan vahasına ve Hotan'a girmişti (Tezcan, 2014, s. 97). Dolayısıyla artık Çin, 5. ve 6. altıncı yüzyılda ipek tekstilleri üreten tek üretici değildi. Yabancı yapımı ipek tekstil ürünleri pek çok egzotik ürünle birlikte Çin'e de ihraç edildi. Bunların pek az bir kısmı İpek Yolu üzerindeki Turfan vahasında bulunan mezarlarda hala yaşamaktadır (Xinru, 2010, s. 80). Muhtemelen bölgedeki Soğdlar da ticari veya zirai nitelikteki bu faaliyetlerin bir parçasıydılar. Yine Turfan'da yaşayan Soğdların gerçekleştirdikleri iktisadi faaliyetler arasında pamuk üretiminin de olması mümkündür.

Esasen pamuk üretimi ve yetiştiriciliği ile ilgili bilgiler daha çok Hindistan ile ilişkilidir. Bu nedenle pamuk ve pamuktan yapılmış kıyafetler Sanskritçeden kaynaklanan ismiyle Pai-tieh olarak bilinirdi. Pamuk parçalar ve pamuk kıyafetler ilk olarak, (Sonraki Han Hanedanlığı zamanında) İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunan Hotan'ın doğusundaki Niya sitesi yakınlarında bulunmuştur (Dale, 2009, s. 82). Zira Soğdlu veya Hintli tüccarlar Merkezi Asya'nın doğusunda ticari koloniler kurarken, Hintliler özellikle İpek Yolu'nun güney kolunda bulunan Yarkent, Hotan gibi bölümlerinde etkin iken idiler. Soğdlar ise daha çok Kuça ve Turfan gibi kuzey rotasında aktif bulunmaktaydı (Frye, 1998, s. 156). Yine de kuzey rotası boyunca; Kuça, Yenki (Karaşar) ve Kao-ch'ang (Turfan) gibi kentler, Çin ve Hindistan arasındaki ticari ve kültürel alışverişe aracılık etti (Lalitha, 1991, s. 896). Turfan'da pamuk ticareti ve üretiminin varlığı bu nedenle anlamlıdır. Pamuk, buraya ait sözleşmelerde ilk defa MS. 477 yılında geçmektedir (Hansen ve Xinjiang, 2013, s. 285). Yine buradaki pamuk üretim faaliyetleri hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

MS. 6. yüzyılda, Kao-ch'ang'ın, (Turfan) pai-tieh veya Çince mien-hua kıyafeti ürettiği bilinmektedir. Pamuk kıyafet üretimi Liang Hanedanlığı tarihinde anlatılmaktadır; (502-556) "*Kao-ch'ang devleti, pek çok miktarda ve çeşitte özel ota sahiptir ve bunlar kozaya benzemektedir [...] Bu otların ürünleri pai-tieh tohumu diye adlandırılır. Bu devletteki halk bu lifleri giyim kıyafeti materyali olarak kullanır, bunlar çok yumuşak ve beyaz görünür. Pek çok kıyafet ve diğer malların değişimi konusunda kullanılır*" (Dale, 2009, s. 82). Turfan bölgesinde pamuk yetiştiriciliği ve pamuktan kıyafetler üretimi yapanlar arasında Soğdlar da olmalıdır.

Zira Turfan bölgesinde Sasanilerin gümüş paralarının kullanımının zirveye çıktığı dönem 7. yüzyıldır. Bu dönem aynı zamanda iki yeni tip tekstilin de ortaya çıktığı zamana denk gelir. Angela Yunyui Sheng'in teorisine göre; bunlar Turfan'da oturan Soğdlar tarafından önerilmiş olmalıdır. Çünkü bu tekstiller pek çok açıdan Sasani ve Çin tekstillerinden farklıdır. Turfan'da yerleşik olarak yaşayan Soğdlar, çalışma alanları için bir merkeze ihtiyaç duymuşlar ve ustaları

kiralayarak onlardan gerekli bilgileri ve teknikleri elde ederek onu geliştirmiş ve yeni tekstiller ortaya çıkarmış olmalıdırlar (Hansen, 1999, s. 70-71). Geçmişte Çin, ipek ve ipekli kıyafetler için nasıl bir merkez olmuşsa, anlaşılan pamuk üretiminin merkezi olan Hindistan ve Hintlilerle gerçekleşen ticari temaslar da Turfan bölgesi için 6-8 yüzyıllar boyunca devam etmişti. Bu durum ise İpek Yolu ticaretiyle ilişkiliydi.

Tang Hanedanlığının hâkimiyeti zamanında da Turfan yani Kao-ch'ang Krallığı, İpek Yolu üzerinde önemli bir ticari rota olarak, Çin ile Hindistan ve Batı Asya arasında bağlantı sağlıyordu (Skaff, 2003, s. 476). Batıdan gelen malların yüzde ellisinden fazlası Turfan bölgesinde satılıyor ve vergilendiriliyordu. Bunların da çoğu İran veya yakın doğuya nazaran Hindistan'dan geliyordu (Frye, 1993, s. 75). Turfan bölgesinde 7. yüzyıla ait bulunan kayıtlarda bazı tüccarların isimleri Zhu olarak geçer. Bu muhtemelen Hintli tüccarın (tianzhu), Çince ismiydi (Dale, 2009, s. 86-87). Dolayısıyla Turfan bölgesi Hindistan'la olan bu iktisadi bağ nedeniyle de pamuk üretimi konusunda gelişmiş konumda olmalıdır. Bölgede zirai faaliyetler dışında çeşitli zanaat dallarında çalışan Soğdların varlığı, pamuk ve pamuktan tekstil ürünleri konusunda etkin olabileceklerini düşündürmektedir.

Kao-ch'ang ve Dini Hayatta Soğdlar

Turfan Bölgesinde Budizm

İlk ve Orta Çağ'ın erken dönemleri boyunca, İpek Yolu rotaları üzerinde bulunan kentlerde çeşitli dinlerin gelişme gösterdiği bilinmektedir. Turfan bölgesinde özellikle miladi asırlardan itibaren yaşam şansı bulmuş dinlerden biri de Budizm idi.

3 ve 4. yüzyıllara gelindiğinde Turfan'da Budizm çok yaygın bir din haline gelmişti (Ögel, 2015, s. 407). Öyle ki 4. yüzyılda Turfan'ın yerel yöneticisi Budizm'i himaye ediyordu. Onun 382 yılında Çin'e bir Budist rahip gönderdiğini biliyoruz (Hansen, 1998, s. 3). Ayrıca Çin'i bölen savaşlardan kaçan insanlar batıya doğru giderek 3. ve 4. yüzyıllarda Turfan'a yerleştiler (Hansen, 1999, s. 65). Yine 5. yüzyılda Kansu bölgesinden kaçarak buraya gelen ünlü Chü-ch'ü ailesi, burada "Büyük Liang Krallığını" kurmuş ve bölgedeki Budizm'i güçlendirmişlerdi. Almanların 1902, 1903 yıllarındaki keşifleri sırasında bulunan ve Chü-ch'ü An-chou tarafından yaptırılan başkentteki Budist Manastırı ve onun ünlü stel'inde: "Büyük Chü-ch'ü An-chou, Liang'ın Kralı, onun hayırseverliği ve erdemi sayesinde manastırı inşa etmiştir" denmekteydi (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 17). Onların Turfan bölgesindeki hâkimiyetlerinin ve kendilerinin Budizm'e olan bağlılığının göstergesi, adak olarak yapılan bu stel'deki yazılardı. Japon bilgin Omura Seigai yapım tarihini MS. 445 yılı olarak belirlemiştir (Soper, 1958, s. 143). Yine 5. yüzyılda, Turfan'ın yerel Kralları, manastırları Budist metinleri çoğaltmaları için finanse etmişlerdir. Böylece Turfan, Çinli ve Sanskrit gelenekleriyle tanıdık dindar çevrelerin dini yaşam sahası haline gelmiştir (Hansen, 1999, s. 65).

Turfan'da hâkim olan Ch'ü ailesi de muhtemelen Çinli değildi (502-640) Bu dönemde Liang-chou'daki ve Çin merkezindeki Budist metinler Kao-ch'ang'a girmişti. Sanskrit tekstler Pothi formatındaydı (kâğıtlar palmiye yaprakları biçiminde idi) ve devam eden bir giriş vardı. Eş zamanlı olarak burada Taoist inançlar da yayılmıştı (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 17-18)¹⁴. 6 ve 7. yüzyıllarda, Turfan bölgesinde çok sayıda manastır, isimlerini çok değişik nedenlerle almaktaydı. Bunların büyük bölümü isimlerini, yapan ailenin adından almaktaydı. Örneğin "Li si", "Qu si" gibi. Aile adı bazen kraliyet ailesini de içlerine alan genellikle zengin bir klanı işaret ederdi (Wang, 2010, s. 374).

7. yüzyılda ünlü Çinli Hacı Hsüan- Tsang da Hindistan yolculuğu esnasında Kao-ch'ang'de (Turfan) durmuştu. Kao-ch'ang Kralı, Budizm'in büyük koruyucusu idi (Xinru, 1995, s. 30)¹⁵. Bu dönemde Turfan da Budizm iyice yerleşmişti ve Turfan kökenli Budist rahipler, Budizm tarihindeki yerlerini alıyorlardı. Rahip Zanning (919-1001) tarafından 996 yılında bitirilen "Song Gaoseng Zhuan" (Ünlü Rahiplerin Yaşamı) adlı eserde; Shi Xunajue isminde bir Budist rahipten bahsedilmektedir. Zanning'in biyografisine göre; o, zamanının en iyi Budist çevirmenlerinden biriydi ve Hsüan- Tsang'ın müridi olarak efendisine çok yakındı. Bu rahip Kao-ch'ang Krallığının yerlilerindendi ve belirtildiğine göre; soyunda bir parça Batı topraklarından karışım vardı (Wang, 2010, s. 364). Bununla ilgili olarak Soğdlar, geçmişte çok dil bilme ve dini metinleri çeviri konusundaki yetenekleriyle de bilinirlerdi. Özellikle 5. yüzyıldan sonra Turfan bölgesinde Soğd kökenli kimselerin varlığı ve Turfan hayatının her alanında aktif oldukları bilinmektedir. Bu yüzden Soğdların en azından bir kısmının Budizm'e eğilim gösterebileceğini varsaymak mümkündür.

¹⁴ Kao-ch'ang Buda Mağaraları bugünkü Turfan şehrinin Shan-shan ile Toksun kasabaları arasında, eski İpek Yolu'nun önemli kesişme noktalarından birindedir. Burada bulunan eserlerin en erkeni 3. yüzyıla ait Budist el yazmalarıdır. 5-7 yüzyılda ise önce Kuzey Liang Hun devletinin buraya yerleşmesi ve sonrasında Kao-ch'ang Devleti döneminde bölge Budizm açısından zenginleşmiştir. 9. yüzyılda bölgeye gelen Uygurların zamanla Manihaizm dininden Budizm'e geçmesiyle burası Doğu Türkistan önemli Budist merkezlerinden biri olmuştur (Baykuzu, 2015, s. 65).

¹⁵ Kralın kendinden önce gelen öncülleri gibi dindar bir Budist olduğunu anlıyoruz. Ch'ü Wen-tai hakkındaki raporlar onun; rahibi, daha önce Chang-an'dan gelen ve krallıkta faaliyetlerde bulunan diğer rahiplerin lideri gibi gördüğünü anlatırlar (Wang, 2010, s. 364).

Turfan Bölgesinde Zerdüştlük

Bölgede Budizm'in gücü ve etkinliği bilinmekteydi fakat Turfan bölgesinde yaşayan Soğdlar, burada büyük ölçüde kendi eski inanışlarını uyguluyorlardı. Böylece İran dinleri içerisinde bulunan Mazdeizm veya Zerdüştlük, Turfan çöküntüsü içinde yaşamaktaydı (Guangda ve Xinjiang, 1998, s. 18-19). Yine de burada Mazdeizm veya Zerdüştlükle ilgili bir tapınak bulunmamıştır. Zang Guangda; Soğdların bazı festival günlerinde koyun ve öküz kurban etmeleri hakkındaki kayıtları esas alarak, bunun açıkça bir Budist gelenek olmadığını değerlendirmekte ve Mazdeizmle ilgili olacağını düşünmektedir. "Kurban sunma" işlemi, bağımsız Kao-ch'ang krallığında bulunan bir kurban kurulu tarafından gerçekleştirilmektedir. Ona göre bu uygulama Mazdeist tanrıları için yapılmaktaydı. Bu tanrılar, en yüce Tanrı olan Ahura Mazda ve rüzgârın (Hava) Tanrısı idi (Hansen, 1999, s. 71). Zerdüştlükte büyük Zoroastrian tanrıları için hayvan kurban etme âdetinin yanında, ağaçlara, kayalara ve dağ tanrılarına, rüzgâr tanrısına da kurban sunulmaktaydı (Hansen, 2012, s. 98). Batı ülkeleri ve Tanrılara kurban sunma ile ilgili olarak Çin kaynağı Sui shu'da: "Hsi-yü-chuan, Tsao-kuo (Ura-tepe) *"Oranın tanrısının ismi Te-hsi'dir. Batı denizinin doğusundaki tüm milletler ona tapınır. [...] Ona tapınırlar; günlük olarak beş deve, on at ve yüz koyun sunarlar. Bu kadar çok eti bin insan yese bile tüketemez."* denmektedir (Shiratori, 1930, s. 36). Shiratori'ye göre; bu tapınım şekli de Budizm'le ilgili olamaz çünkü burada da hayvan kurban sunmak uygulaması vardır. Bu tanrının, Batı Bölgesi yerlilerinin (İranlıların), taptığı Tanrı Testar olması gerekir (Shiratori, 1930, s. 36). Dolayısıyla İranlılarda tanrılar için kurban sunma uygulamasının yaygın olduğu söylenebilir.

Hansen; Turfan'da yaşayan Soğdların, zamanla ölü gömme geleneklerinde, Çin geleneklerini takip etmeye başladığını değerlendirmektedir. Çünkü Zerdüştlere göre ölü beden, temiz dünyayı kirlettiği için ceset vahşi hayvanlara veya yırtıcılara bırakılmakta, temiz kemikler ise "ossasirum" içinde gömülmektedir. Fakat Turfan'da az sayıda ossasirum bulunmuştur ve bu durum Çin etkisiyle açıklanabilir (Hansen, 2012, s. 98).

Sonuç

Tarihte Soğdlar, ticari kabiliyetleri ve buna bağlı olarak özellikle İpek Yolu rotaları üzerindeki etkinlikleri ile bilinmektedirler. Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Turfan sahası, Çin'e varacak olan veya Çin'den çıkmayı planlayan tüccarlar, keşişler veya askeri güçler için temel bir güzergâh ve konaklama noktası konumunda olmuştur. Yine bu bölge sulama imkânları ve toprağının verimli olması nedeniyle zirai faaliyetler için de son derece uygundur. Anlaşılan Sogdiana bölgesinde yaşayan ve son derece yetenekli tüccarlar olan Soğdların, doğuya doğru yani Çin'e yapacakları ticari yolculukların bir bölümü Turfan üzerinden gerçekleşmekteydi. Çin'in giriş kapısı konumunda bulunan Kansu bölgesinde, özellikle miladi 3-4. yüzyılda gelişmeye başlayan Soğd ticari kolonileri, Dunhuang ve doğusundaki bölgelerde tesis edilmişti. Fakat MS. 4. yüzyılda Çin'de yaşanan gelişmeler, yani Çin başkentlerinin Hunlar tarafından ele geçirmesiyle birlikte yaşanan göç hareketlerinin bir bölümü Turfan sahasına doğru olmuştu. Özellikle 4-5. yüzyılda Turfan bölgesinde artan Soğdlu nüfus ve yaşanan gelişmelere bağlı olarak Sogdiana bölgesinden gerçekleşen göç hareketleri 6-7. yüzyıllarda da devam etmiş, böylece Turfan sahasının en etkili tacir topluluğu Soğdlar olmuşlardır. Soğdların Turfan sahasında köy ya da köyler kurduğu, burada yerleşerek ziraatla ve tekstil faaliyetleriyle uğraştığı, çeşitli zanaat dalları ve hayvancılık dâhil farklı meslek alanlarında faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Hun ve Gök-Türk devletleri döneminde Türk kağanlıklarının bir parçası olan Turfan bölgesi, iktisadi gelişimine devam etmiş ve buradaki ticaret özellikle Gök-Türk çağında son derece gelişmiştir. Bu dönemde Doğu Türkistan üzerinden yapılan dini veya ticari yolculuklarda sıklıkla Soğdların rehberlik hizmeti verdiği anlaşılmaktadır. Budist rahip Hsüan-Tsang'ın da Soğdları kullanması bu manada anlamlıdır. Bölgenin 640 yılında Tang hâkimiyetine geçmesinden sonra da Soğdların, bölgedeki etkinliklerini sürdürmeğe devam ettiği anlaşılmaktadır. Onların Turfan'daki varlıkları ve faaliyetleri belgelere yansımıştır. Bu dönemde Turfandaki Soğdların, Sogdiana'daki kişilerle iletişimi kesmediği ve onlar için ticari garantörlük, tercümanlık dışında konaklama hizmetleri gibi lojistik destekler de sağladıkları görülmektedir. Bu yönüyle Turfan bölgesinin, özellikle 9. yüzyıl sonuna kadar İpek Yolu ticareti ve Soğdlar açısından Doğu Türkistan bölgesindeki en önemli üslerden biri konumunda olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Barthold, V.V. (1966). Sogd, *MEB İslam Ansiklopedisi*, 10, 736-737.
- Baykuzu, T.D. (2007). V. Yüzyılda Hunlar ve Budizm, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (34), 193-214.
- Baykuzu, T.D. (2015). Turfan'dan Kaşgar'a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri, Taşağıl, A. (Ed.). *İpek Yolu*, (s. 59-85) içinde. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- Bielenstein, H. (2005). *Diplomacy and Trade in The Chinese World 589-1276*, Leiden: Brill Academic.
- Chavannes, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev.: M. Koç), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Dale, Stephen F. (2009). Silk Road, Cotton Road or indo-Chinese trade in Pre-European times, *Modern Asian Studies*, 43(1), 79-88.

- De la Vaissiere, E. (2005). *Sogdian Traders*, Trans. James Ward, Ed. Denis Sinor- Nicola Di Cosmo, Handbook of Oriental Studies-Section Eight Central Asia, Brill Leiden-Boston.
- Eberhard, W. (1967). *Settlement and Social Change in Asia*, Hong Kong: Hong Kong University Press.
- Ecsedy, I. (2004). Contacts and conflicts of the peoples of early Tibet and imperial China, *The Tibet Journal*, (29), 93-100.
- Enoki, K. (1955). Sogdiana and The Hsiung-nu, *Central Asiatic Journal*, (1), 43-62.
- Enoki, K. (1959). On the nationality of the Ephthalits, *Toyo Bunko*, (18), 1-58.
- Frye, R. N. (1944). Sughd and the Sogdians: A comparison of archeological discoveries with Arabic sources, *Journal of the American Oriental Society*, (63), 14-16.
- Frye, R. N. (1993). Sasanian –Central Asian trade relations, *Bulletin of the Asia Institute*, (7), 73-77.
- Frye, R. N. (1998). *Heritage of Central Asia, From Antiquity to the Turkish Expansion*, Ed. Bernard Lewis – Heath W. Lowry, Princeton: Markus Wieners Publishers,
- Gömeç, S. (2011). *Köktürk Tarihi*, Ankara: Berkan Yayınevi.
- Guangda, Z., & Xinjiang R. (1998). A Concise of the Turfan Oasis and Its Exploration, *Asia Major*, 11(2), 13-36.
- Gumilev, L. N. (2004). *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Hansen, V. (1998). Turfan as a Silk Road community, *Asia Major*, 11(2), 1-11.
- Hansen, V. (1999). The Silk Road project reuniting Turfan's scattered treasures, *Bibliographie de Sinologie*, Nouvelle serie, 17, 63-73.
- Hansen, V. (2012). *Silk Road*, New york: Oxford University Press.
- Hansen, V., & Xinjiang R. (2013). How the Residents of Turfan used textiles as money 273-796 ce, *Journal of the Royal Asiatic Society*, (2), 281-305.
- Harmatta, J. (1979). Sogdian Sources For The History of Pre Islamic Central Asia. Harmatta, J. (Ed.). *Prolegomena To The Sources On The History of Pre-Islamic Central Asia*, (pp. 153-165). Budapest: Akademiai Kiado.
- Helfen, O. M. (1945). The Yüeh-Chih problem re-examined, *Journal of The American Oriental Society*, (65), 71-81.
- Henning, W.B., (1948). The date of the Sogdian ancient letters, *Bulletin of Scholl of Oriental and African Studies*, 12(4), 601-615.
- Kırilen, G. (2015). *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Kuzakçı, B. (2022). *Soğd Türk İlişkileri (V-VIII. Yüzyıllar)*. Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- Lalitha, V. (1991). The Silk Route, *Proceeding of the Indian History Congress*, 52, 894-900.
- Mori, M. (1984). Sogdluların Orta-Asya'daki Faaliyetleri, *Belleten*, XLVII, (185), 339-351.
- Okay, B. (2021). *Çin Kaynaklarına Göre Sui-Tang Hanedanlıkları Döneminde Çin Kültürüne Katkı Sağlayan Orta Asya Kökenli Kişiler*, Ankara: TTK Yayınları.
- Ögel, B. (2003). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara: TTK Yayınları.
- Ögel, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, C.2*. Ankara: TTK Yayınları.
- Puri, B. N. (1979). Central Asia and its People's Role in Ancient Indian History, Harmatta, J. (Ed.). *Prolegomena, To The Sources on The History of Pre-Islamic Central Asia*, (pp. 181-186). Budapest: Akademiai Kiado.
- Shimazaki, A. (1969). Ku-shih and the Anterior and Posterior Kingdoms of Kü-shih, *Toyo Bunko*, (27), 27-81.
- Shimazaki, A. (1974). On Pei-ting (Bisbaliq) and K'o-han Fu-t'u-ch'eng, *Toyo Bunko*, (32), 99-117,
- Shiratori, K. (1930). On the territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and his metal statues for heaven-worship, *Toyo Bunko*, (1), 1-77.
- Skaff, J.K. (2003). The Sogdian trade diaspora in east Turkestan during the seventh and eighth centuries, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, 46(4), 475-524.
- Soper, A.C. (1958). Northern Liang and northern Wei in Kansu, *Artibus Asiae*, 21(2), 131-164.
- Stein, A. (1933). Note on a map of The Turfan Basin, *The Geographical Journal*, 82(3), 236-246.
- Stein, A. (1919). The desert crossing of Hsüan –Tsang, 630 A.D., *The Geographical Journal*, 54(5), 265-277.
- Taşagıl, A. (1999). *Gök-Türkler*, C.2. Ankara: TTK Yayınları.
- Taşagıl, A. (2003). *Gök-Türkler*, C.1. Ankara: TTK Yayınları.
- Taşagıl, A. (2009). Soğd, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, 348-349.
- Taşagıl, A. (2015). *Kök-Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tezcan, M. (2014). İpek Yolu'nun İran güzergâhı ve İpek Yolu ticaretine İran engellemesi, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(1), 96-123.
- Uhlig, H. (2000). *İpek Yolu Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*. İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Xinjiang, R. (2005). The name of so-called "Tumshuqese" language, *Bulletin of the Asia Institute*, 19, 119-127.
- Xinjiang, R. (2013). *Eighteen Lectures on Dunhuang*, Leiden: Brill.
- Xinru, L. (1995). Silks and religions in Eurasia, C.A.D. 600-120, *Journal of World History*, 6(1), 25-48.
- Xinru, L. (2010). *The Silk Road in World History*, Oxford: Oxford University Press.

- Wang, D. (2010). Xuanzang's helpers from Turfan: Some notes on mediaval Chinese manuscripts, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 63(3), 363-378.
- Walter, M. N. (2006). *Sogdians and Buddhism*, Victor H, (Ed.). *Sino-Platonic Papers*, (s.1-89) içinde. University of Pennsylvania.